

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdruckt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

Verbreiding en onderscheiding* **Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland**

Maarten van Bottenburg

Inleiding

Het is al vaker gezegd, maar het blijft verbazingwekkend: terwijl sport als maatschappelijk verschijnsel nu niet meer weg is te denken, was zij eind negentiende eeuw nog een onbeduidend verschijnsel. Tegenwoordig hebben de Nederlandse sportverenigingen meer dan vier miljoen leden (28,8% van de bevolking); in 1900 waren naar schatting slechts dertigduizend mensen (0,8%) bij een Nederlandse sportvereniging aangesloten. Ook buiten clubverband is de sportbeoefening sterk toegenomen. Vandaag de dag doet bijna één op de twee Nederlanders wekelijks wel eens aan sport: in schoolverband, werkverband of tijdens vakanties; in zwembaden, fitnesscentra of sporthallen; en al joggend, toerfietsend of voetballend op straat. Rond de eeuwwisseling kwamen dergelijke sportactiviteiten buiten de verenigingen weinig voor.

De publieke belangstelling voor sport is nog sterker gegroeid. Anno 1995 zijn uitslagen, tactieken, incidenten, transfers en andere nieuwtjes op sportgebied dagelijks gespreksonderwerp. Er zijn maar weinigen die niets van sport afweten en nooit eens als toeschouwer, krantenlezer of televisiekijker de sportontwikkelingen volgen. Een eeuw geleden begon men de nieuwsaarde van sport pas te ontdekken. In 1895 stelde De Telegraaf als eerste krant in Nederland een vaste sportmedewerker aan. Voordien waren sportberichten slechts sporadisch en voornamelijk als curiositeit in de kranten aan te treffen, bijvoorbeeld onder het kopje 'ongelukken' of 'gemengd nieuws'.

Niet alleen is de actieve en passieve betrokkenheid bij sport gegroeid, de sport is ook gedifferentieerder geworden. Er zijn nieuwe sporttakken en sportvormen bijgekomen. De sportwereld bestaat heden ten dage uit een bont geheel aan verschijningsvormen, waarbij de grenzen met andere maatschappelijke terreinen zijn vervaagd. De betekenis die mensen aan sport toekennen is eveneens gevarieerder geworden.

Deze groei en differentiatie van de sport tot een massaverschijnsel is een kenmerkende twintigste eeuwse ontwikkeling. Deze ontwikkeling deed zich in alle westerse landen ongeveer gelijktijdig voor en is dus niet specifiek voor Nederland. Maar deze ontwikkeling kreeg in Nederland, net als in andere landen, op grond van de bestaande culturele traditie en maatschappelijke verhoudingen wel bijzondere karakteristieken. Er is in Nederland een eigen sportcultuur ontstaan, met bijzondere sporttakken en sportevenementen, karakteristieke sportvoorkeuren en kenmerkende opvattingen en conflicten over sport.

* Op verzoek van de uitgever werd dit artikel niet voorzien van literatuurverwijzingen en een notenapparaat. Wel werd het artikel afgesloten met een overzicht van de voor dit artikel belangrijkste publicaties.

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdruckt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

De opkomst van de sport (1880-1914)

Bij het aanbreken van de twintigste eeuw was de Nederlandse sportcultuur opgebouwd uit drie tradities: een inheemse, een Duitse en een Engelse. Afgaande op het aantal verenigingen in 1904 domineerde de inheemse traditie. Oud-Hollandse sporten als kegelen (met 694 clubs) en schaatsen (440) werden het meest beoefend; kaatsen (37 clubs) en roeien/zeilen (34) behoorden tot de middelgrote sporten; kolven (18) en korfbal (4) tot de kleinere. Duitse invloeden op de Nederlandse sportcultuur waren zichtbaar in het grote aantal verenigingen (219) voor gymnastiek, dat begin negentiende eeuw uit Duitsland was overgenomen. De Engelse sporten namen in 1904 nog een marginale plaats in. Voor sporten als atletiek, cricket, golf, hockey en tennis bestonden door het hele land weinig clubs (elk minder dan 20); alleen het aantal voetbalclubs lag wat hoger (80).

Deze Engelse sporten waren rond de eeuwwisseling nog betrekkelijk nieuw. Dat gold ook voor het begrip sport, dat — voor zover valt na te gaan — in 1864 door de Vlaamse schrijver Hendrik Conscience in het Nederlandse taalgebied werd geïntroduceerd. Twee jaar later hanteerde Simon Gorter als eerste Nederlander deze term. Hoewel voordien de term *sport* niet werd gebruikt, kwamen er al wel in heel Nederland paardenrennen, zeilwedstrijden en schaatswedstrijden voor. Bovendien genoten wedstrijden in bijvoorbeeld klootschieten, beugelen, kegelen, kolven en kaatsen een regionale populariteit.

Kasteleins en herbergiers hadden met het oog op hun omzet vaak de organisatie van dergelijke wedstrijden in handen. In de loop van de negentiende eeuw trokken leden van de aristocratie en grote burgerij de organisatie van deze wedstrijden naar zich toe. Via de oprichting van sociëteiten, comités en clubs beoogden zij onder meer de welvaart te verbeteren. Zo ontstond in 1844 de *Sociëteit tot Aanmoediging der Verbetering van het Paardenras in het Koninkrijk der Nederlanden* en in 1845 de *Koninklijke Yacht Club*. Deze laatste club trachtte de belangstelling voor zeevaart onder jongens te vergroten en de bekwaamheid in het roeien en zeilen te bevorderen. Een ander belangrijk motief achter deze initiatieven was volksbeschaving. Door zich bezig te gaan houden met de organisatie van bijvoorbeeld kaatsen en schaatsen trachtten de herencomités en herenclubs ruw gedrag, vloeken, spuwen, drankgebruik, wisselende kleding en omkleden in het openbaar uit te bannen en de wedstrijden los te koppelen van de feesten op kermissen en in herbergen.

Ook een grotere aandacht voor lichamelijke opvoeding paste in dit 'beschavingsoffensief'. Onderwijzers, leraren, artsen en militairen bepleitten de versterking van het volk, onder meer door de introductie van de Duitse gymnastiek (dat ook wel turnen werd genoemd). De *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* stelde in 1851 een "inrigting voor de gymnastiek" in, vanaf 1863 werden verschillende turnverenigingen opgericht en in 1868 verenigden verschillende van deze verenigingen zich in het *Nederlandsch Gymnastiek Verbond*. Naast de oprichting van verenigingen, wisten de voorstanders van gymnastiek in 1863 gedaan te krijgen dat lichamelijke opvoeding een plaats kreeg in het Nederlandse onderwijs.

Hoewel de gegoede burgerij zich actief ging bemoeien met de 'veredeling' van het volksvermaak en de zorg om een goed opgevoed lichaam, waren zij zelf nauwelijks lichamelijk actief. Notabelen mochten in de organisatiecomités zitting hebben, de wedstrijden bleven een aangelegenheid van het volk. Daarin kwam in het laatste kwart van de negentiende eeuw verandering. Toen namen kosmopolitisch ingestelde jonge mannen uit de hogere milieus tal van sporten (onder meer atletiek, cricket, hockey, tennis en voetbal) uit Engeland over. Zij wierpen zich niet louter meer op als organisatoren en patronen voor het volk, maar gingen zelf aan de nieuwe sporten deelnemen, waarbij zij veelal juist vermeden om tegen 'het

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdrukt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

volk' uit te komen. Naar Engels voorbeeld richtten zij hiervoor speciale sportclubs en overkoepelende sportbonden op. Via die sportorganisaties konden de regels gestandaardiseerd worden, nationale competities worden gehouden en internationale ontmoetingen mogelijk worden gemaakt.

De introductie van de Engelse sporten

In het midden van de negentiende eeuw werden allereerst sporten met een aristocratisch verleden — jagen en paardenrijden — overgenomen. Vanaf ongeveer 1870 volgden in hoog tempo de meeste overige Engelse sporten. Zo dateert de eerste Nederlandse *lawn tennisclub* van 1875, vond de eerste atletiekwedstrijd plaats in 1878 en deed *football* in ons land zijn intrede in 1879. Net als in veel andere landen werden deze sporten het eerst beoefend en georganiseerd door ófwel Engelsen die voor hun werk of opleiding in Nederland vertoefden, ófwel kosmopolitische ingestelde jongeren uit de stedelijke, hogere milieus met veel internationale contacten. Zij waren jonger dan degenen die zich op jagen en paardenrennen toelegden, en zaten vaak nog op HBS of gymnasium. Verschillende van de door hen beoefende sporten waren onder hun leeftijdsgenoten op de Engelse elitescholen en universiteiten populair.

De overname van Engelse sporten maakte deel uit van een meer algemene belangstelling voor de leefstijl van de hogere klassen in Engeland. Die belangstelling vloeyde voort uit het grote prestige dat dit land in de negentiende eeuw ontwikkelde toen het economisch, politiek en militair domineerde in de internationale machtsverhoudingen. Men sprak zelfs van een ware anglomanie die geheel Europa beving. In iedere grote stad op het Europese vasteland heerste een rage om Engelse modes, manieren, gebruiken, boeken en spelen over te nemen. Zo ook legde de stedelijke elitejeugd zich met groot enthousiasme toe op de Engelse sportcultuur. Het is fascinerend om te zien hoe nadrukkelijk zij de Engelse sporters nabootsten. Zij namen niet alleen de regels van de verschillende sporten over, maar ook bijvoorbeeld de kleding en clubkleuren. Termen als *goal*, *corner*, *umpire*, *match* en *off side* deden hun intrede.

Zodoende konden zij zich op twee manieren onderscheiden: enerzijds van het volk, anderzijds van hun ouders en leraren. Het volk hield zich nog bezig met in hun ogen ouderwetse en provinciale volksvermaken als kegelen, kolven, katknuppelen en palingtrekken. De nieuwe Engelse sporten waren modern. Ze waren niet regiogebonden, maar internationaal gestandaardiseerd. Je kwam erin niet tegen een dorpsgenoot of streekbewoner uit, maar tegen Engelsen, Amerikanen, Hongaren en Noren. Vrijwel onmiddellijk na de oprichting van de eerste sportclubs kwamen deze jongeren al uit tegen de elitejeugd uit andere landen. Tegelijkertijd was hun sportbeoefening ook een manier om zich te verzetten tegen de fatsoensnormen van hun tijd waarin deftigheid was gekoppeld aan bedaardheid en ordelijkheid. Deze dominerende moraal dwong sommige jongens uit de gegoede burgerij of aristocratie in de begintijd van de sport om zich bij wedstrijden of verenigingen onder een valse naam in te schrijven. Onderwijzers en leraren boden eveneens weinig ruimte voor sportbeoefening. Sport stond voor vernieuwing, beweging, verandering, terwijl de scholen slechts "stijve wandelingen van schooljongens, twee aan twee" toestonden, die volgens een voorstander van de sport "bij uitnemendheid" geschikt waren "om jongens stijf en saai en onbevallig en deftig en pedant te maken. Niemand mag uit de rij: rondhollen is verboden als niet fatsoenlijk." De mogelijkheden die de Engelse sporten boden, gaven een gevoel van sensatie: "Het ging als een vlam door de jeugd: football. Er was dus nog wat anders te beleven

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdrukt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

dan gymnastiek in een stoffig lokaal."

Die overgang van bedaardheid naar beweging, vernieuwing en actief zijn, paste bij de maatschappelijke veranderingen in de laatste decennia vóór 1900. In korte tijd namen de mogelijkheden tot transport en communicatie sterk toe, onder meer door de aanleg van telefoon- en telegraafverbindingen en een landelijk spoorwegennet. Bewoners van verschillende gebieden kwamen vaker en intensiever met elkaar in contact, wat verder werd versterkt doordat de economische markten verruimden en de bedrijvigheid sterk groeide. Deze integratie en schaalvergroting uitten zich ook op politiek en cultureel gebied. De nationale overheid won aan belang. Tegelijkertijd groeide ook de identificatie van de burgers met de nationale staat. Er ontwikkelde zich een *nationale* cultuur die de lokale en regionale variatie naar de achtergrond drukte. Er kwamen nationale kranten, nationale politieke organisaties, een nationale vlag en hymne, een nationale standaardtaal en zo ook nationaal eenvormig beoefende sporten. Zonder deze integratie- en schaalvergrotingsprocessen was de vorming van nationale competitiestelsels op sportgebied ondenkbaar geweest. De eerste sportclubs kwamen tot stand in de centra waar de gevolgen van deze moderniseringsprocessen het eerst merkbaar waren: Haarlem, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Deze steden waren als eerste door een spoorwegtraject en telegraafverbinding met elkaar verbonden.

Willem Johan Herman ('Pim') Mulier is bij uitstek de exponent van de elitejeugd die bevlogen raakte met de Engelse sportcultuur. Mulier werd in 1865 geboren als zoon van een Friese grietman (min of meer te vergelijken met een burgemeester/grootgrondbezitter). Het vermogen van de familie Mulier was dusdanig dat Pim rentenierend door het leven ging, uitstekende scholen kon bezoeken, buitenlandse opleidingen (onder meer in Engeland) volgde, vele verre reizen maakte en zich met hart en ziel kon storten in de introductie en organisatie van de sport. Hij was liberaal en antiklerikaal en streed, zoals hij het zelf omschreef, tegen "bedaaide, deftige heeren van positie, autoriteiten en -teitjes, absoluut onbereisd, en met 'n nachtwakersblik van waar-ben-je-me, nijdig, en kribbig stokjes stekende voor al die nieuwe dingen, waarvan ze de portee niet inzagen." Behalve voor sport ontwikkelde Mulier ook een brede belangstelling voor kunst. Hij schilderde en tekende, schreef novellen en legde een grote verzameling kristal aan (momenteel in het bezit van het Haagse Gemeentemuseum).

In 1867 verhuisde het gezin Mulier naar Haarlem, waar het gezin introk in een statig pand aan de Nieuwe Gracht. Enige jaren later ging Pim naar een sjieke kostschool in Noordwijk, alwaar hij (in zijn eigen woorden) "voor 't eerst 'n voetbal, 'n cricketspel [en] levende Engelsch sprekende" jongeren zag. Vijf jaar later zag hij in de Belgische havenplaats Oostende Engelsen een *football*-wedstrijd spelen. Dat imponeerde hem enorm en stimuleerde hem om in 1879 op veertienjarige leeftijd de eerste Nederlandse *football*-club op te richten (HFC), waar aanvankelijk nog rugby werd gespeeld, maar spoedig werd overgegaan op de voetbalregels.

Behalve voetbal beoefende hij nog tal van andere sporten, waaronder atletiek, bandy, cricket, schaatsen, tennis en zwemmen. Maar zijn betekenis voor de Nederlandse sport ligt vooral op organisatorisch vlak. Hij organiseerde voetbal- en atletiekwedstrijden, was erevoorzitter van de Nederlandsche Atletiek- en Voetbalbond, voorzitter van de Nederlandsche Cricketbond en één van de initiatiefnemers van de internationale schaatsunie en de eerste officiële Elfstedentocht (die hij meerdere keren reed). Hij organiseerde de eerste internationale wedstrijd in bandy (een combinatie van voetbal en ijshockey), was secretaris van de Nederlandse Bond voor Lichamelijke Opvoeding en bepleitte de invoering van sport op scholen en in het leger.

Als organisator kan Mulier met recht de 'vader van de Nederlandse sport' worden

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdrukt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

genoemd. Maar zijn inbreng bij de introductie en verspreiding van Engelse sporten wordt soms overdreven. De lijnen van de geschiedenis van de Engelse sporten in Nederland voeren niet allemaal terug naar deze ene man. Er waren ook vele anderen die — onafhankelijk van Mulier — in verschillende Nederlandse plaatsen sporten introduceerden en wedstrijden organiseerden. Wat zij gemeen hadden met Mulier was hun maatschappelijke positie. Om welke Engelse sport het ook ging, de eerste beoefenaars en bestuurders waren vrijwel zonder uitzondering mannen uit de aanzienlijke en gegoede burgerij.

Kenmerkend voor de nieuwe sporten was dat er direct clubs en spoedig nationale (en internationale) overkoepelende bonden werden opgericht. Dankzij deze organisatievorming werden reglementen gestandaardiseerd, records geregistreerd en competities georganiseerd. De Engelse reglementering en organisatievormen dienden daarbij als voorbeeld. De eerste Nederlandse voetballers, tennissers, roeiers, cricketers, ja zelfs de schaatsers namen de Engelse regels in deze takken van sport over. Alleen hockey werd lange tijd op een aangepaste, uniek-Nederlandse wijze gespeeld.

Onderdeel van de Engelse sportregels waren de amateurbepalingen. Voorheen waren wedstrijden om geld of om prijzen in natura, waarmee mensen uit lagere standen zich van extra inkomsten konden voorzien, in ons land nooit een probleem geweest. Maar na de invoering van de Engelse sporten zetten mensen uit de hogere milieus zich tegen deze gewoonte af. In navolging van wat in Engeland gebruikelijk was, bepaalden zij dat sport niet om het geld, maar om het genoegen moest worden beoefend. De amateurregels werden aangegrepen om de scheiding tussen de standen op sportgebied te versterken. Dit was het minste nodig in sporten waar de positie van de elite weinig bedreigd werd, zoals bij golf en tennis. Daar bleef een harde aanpak van professionalisme dan ook uit. De scherpste amateurregels werden juist in die takken van sport opgesteld, waar wedstrijden om geld of prijzen in natura tot de volkstraditie behoorden, zoals bij schaatsen en roeien.

In Nederland waren sloeproeiwedstrijden halverwege de negentiende eeuw een bekend verschijnsel. Matrozen, vissers en palingboeren streden daarin niet alleen om de eer, maar ook om extra inkomsten. Vanaf 1874 richtten studenten in verschillende universiteitssteden, te beginnen in Leiden, echter roeiclubs op die de sloeproeiers buiten spel zetten. Uit Engeland werden speciale wedstrijdboten overgenomen die een totaal andere techniek vergden dan bij het sloeproeien nodig was. Bovendien namen de nieuwe roeiclubs de Engelse amateurregels over die beroepsroeiers als matrozen en vissers van deelname uitsloten.

Eenzelfde ontwikkeling deed zich voor ten aanzien van het schaatsen. Schaatswedstrijden kwamen al lange tijd in Nederland voor, vaak als onderdeel van markten, kermissen of ijsfeesten. Ze werden volgens het afvalstelsel verreden; in paren over een betrekkelijk korte afstand op een recht stuk ijs. De te verrijden afstand varieerde per regio, maar in Friesland raakten wedstrijden van 160 meter voor mannen en 140 meter voor vrouwen in zwang als een regionale standaardafstand. Begin negentiende eeuw trokken dergelijke wedstrijden soms duizenden toeschouwers. In het laatste kwart van de negentiende eeuw weken jongeren uit de maatschappelijk bovenlaag van deze Friese en Hollandse schaatstraditie af. Zij namen de regels over die in Engeland door de *National Skating Association of Great Britain* waren ontwikkeld. Deze stelden de amateurstatus verplicht, schreven wedstrijden over grotere afstanden en ronde banen voor en bepaalden dat de winnaar niet meer door een knock-out competitie zou worden bepaald, maar door tijdmeting. Vanwege de overname van de Engelse regels werden de afstanden op de eerste officiële wereldkampioenschappen in Amsterdam in mijlen uitgedrukt. Dat gaf de heren van stand die aan deze kampioenschappen deelnamen ook echt het gevoel dat ze zich toelegden op iets anders, iets moderns: de schaatssport, ter onderscheiding van de 'volkse' schaatsvermaken uit

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdruckt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

de regio's die zij verouderd en enigszins achterlijk vonden. In deze vorm groeide het als enige Nederlandse vermaak uit tot een massaal beoefende wedstrijdsport. De in Nederland nooit in dezelfde mate georganiseerde en gestandaardiseerde inheemse wedstrijdvariant, het zogenaamde korte-baan schaatsen, groeide daarentegen nooit uit boven een regionale en meer incidentele beoefening. Dezelfde marginalisering ondergingen de meeste andere vermaken in Nederland, zoals biljarten, kegelen, kaatsen, kolven, beugelen en klootschieten.

De toekomst was aan de nieuwe *sporten*; en in eerste instantie vooral aan de voetbalsport. Voetbal raakte in ons land bekend toen het in Engeland al was uitgegroeid tot een populaire, professionele sport. Dat droeg ertoe bij dat deze sport zich ook in ons land in de eerste helft van de twintigste eeuw ontwikkelde tot een volkssport; dit, in tegenstelling tot het gedistingeerde cricket, hockey, roeien, golf en tennis. Aanvankelijk was voetbal net als deze sporten een aangelegenheid van de elite. Maar rond de eeuwwisseling zette de sociale daling van voetbal in, allereerst in het Rotterdamse havengebied. Voetbalwedstrijdjes onder de bemanning van Engelse schepen hadden daar ongetwijfeld een stimulerende invloed op toekijkende Nederlandse jongeren. Leden van het Haagse H.V.V. keken op de Rotterdamse voetballers neer. In sociaal opzicht beschouwden zij slechts de spelers van drie clubs als hun gelijken.

Eén van de oudste Rotterdamse clubs is Sparta, opgericht in 1888 en daarmee de oudste club uit het hedendaagse betaalde voetbal. Leden van deze club, die vooraanstaande posities in de scheepvaart innamen, slaagden erin om voor het eerst een Engelse club, *Harwich and Parkstone F.C.*, naar Nederland te halen voor een internationale voetbalwedstrijd (uitslag 0-8). Daarop organiseerden de Spartanen nog meer internationale wedstrijden die allengs meer toeschouwers trokken. Hieruit kwamen nieuwe initiatieven voort, zoals de heffing van entreegeld, het bouwen van een eigen stadion en het maken van reclame voor bedrijven.

Ook jongeren uit lagere sociale milieus kwamen in aanraking met voetbal. Samen met vrienden vormden zij allerlei 'wilde voetbalteams' die, buiten de officiële voetbalorganisaties en -competities om, tegen elkaar uitkwamen op pleinen, veldjes en braakliggende gronden. Hieruit kwamen de eerste arbeidersvoetbalverenigingen tot stand, die al spoedig de voetbalclubs van de gegoede burgerij in aantal overstegen. De Nederlandsche Voetbal Bond liet de ontwikkeling van het volksvoetbal volkomen vrij, zodat de volksclubs al spoedig mee konden gaan draaien in de officiële competities.

De popularisering van het voetbal hing samen met veranderingen in de klassenverhoudingen. De werktijden verkortten, de salarissen verbeterden en op diverse terreinen organiseerden en emancipeerden de arbeiders zich. Die veranderingen klinken door in de namen die aan de volksclubs werden gegeven, zoals *Door Eendracht Sterk*, één der eerste Utrechtse volksvoetbalclubs, opgericht in 1901. De verspreiding van voetbal stond ook in verband met de modernisering van de Nederlandse samenleving. De oprichting van nieuwe voetbalclubs volgde in grote lijnen de uitbreiding van het spoorwegennet. In gebieden met handel en nijverheid vond de voetbalsport eerder ingang dan in landbouwgebieden; in grote steden eerder dan op het platteland.

Vanwege de groeiende populariteit gaven ook de landelijke dagbladen steeds meer aandacht aan de voetbalsport. De eerste voetbalberichten in de pers dateren van 1887, maar pas vanaf ongeveer 1910 werden voetbalverslagen een vaste gewoonte en werden de kranten ook uit 'lijfsbehoud' gedwongen om over voetbal te berichten. Toen ook groeide de publieke belangstelling voor voetbal sterk, in het bijzonder voor de interlands tegen België en Engeland. Toen op 19 april 1911 Engeland tegenstander was, merkte *Het Nieuws van de Dag* op dat voetbal het Amsterdamse stadsbeeld deze dag had beheerst. De wedstrijd ging verloren, zoals tot dan toe alle wedstrijden tegen de Engelsen. Twee jaar later echter waren

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdruckt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

meer dan 10.000 mensen getuige van een sensationele overwinning op het Engelse elftal (2-1). De sportjournalisten juichten in koor dat we eindelijk een zelfstandige voetbalnatie waren geworden, nu we de Engelse leermeesters hadden verslagen. Dat de Engelsen hun amateurs hadden gestuurd, was irrelevant. De profs waren van zo'n buitengewone categorie dat de Nederlandse sportpers aan hen maar even voorbij ging... Hoe dan ook, het Nederlandse voetbal werd volwassen. De Engelse termen raakten in onbruik, de regels hoefden niet meer bij een verslag te worden uitgelegd, er groeide een nationale voetbalcultuur met eigen voetbalidolen en landelijk bekende clubs. Daarvan werden in het interbellum Ajax en Feyenoord de bekendste. Zij namen de hegemonie over van H.V.V. en Sparta, die vóór de Eerste Wereldoorlog domineerden. Ajax, opgericht in 1900, werd in 1918 voor het eerst landskampioen. Feyenoord, in 1908 opgericht onder de naam Wilhelmina en in 1912 omgedoopt tot Feijenoord, behaalde het eerste landskampioenschap in 1924.

Door de toenemende concurrentie tussen de voetbalclubs, zowel in sportief als financieel opzicht, werd er bij de leden die zich aanmelden minder gelet op de sociale herkomst. Ook wakkerde deze concurrentie een debat over de invoering van professionalisme aan. De eerste voorstellen daartoe werden in 1910 gedaan. In 1918 leidde dit vraagstuk voor het eerst tot uitgebreide discussies. Het bondsbestuur wees professionalisering toen van de hand, onder meer uit vrees voor de positie van de amateurclubs. Door de veelvuldig optredende ontduikingen van de amateurregels en het vertrek van Nederlandse topspelers naar professionele buitenlandse clubs, met Bep Bakhuis in 1937 als eerste, was afwijzing van het beroepsvoetbal echter steeds moeilijker vol te houden.

Kritiek op de Engelse sport

Een deel van de burgerij, aangevoerd door onderwijzers, leraren, predikanten en artsen, zagen de opkomst van de Engelse sport, en met name de popularisering van het voetbal, met argusogen aan. Zij voelden zich meer aangesproken door ontwikkelingen in Duitsland en bevorderden krachtig de gymnastiek. Net als hun geestverwanten in Duitsland, verzetten zij zich fel tegen de Engelse sporten die zij als lichtzinnige, onnutte elite-activiteiten beschouwden. De sterke nadruk op competitie, prestatie, prijzen, records en ranglijsten stond in hun ogen een goede, evenwichtige psychologische ontwikkeling van jongeren in de weg.

Dit verzet tegen de sport was zeer heftig; niet in het minst omdat leerkrachten lichamelijke opvoeding in de sport een bedreiging zagen voor hun toch al niet in hoog aanzien staande schoolvak. Het was voor hen een bron van ergernis dat jongeren uit de hogere burgerij en aristocratie hun vrijwillige sportbeoefening buiten het schoolgezag om gingen organiseren, zonder de leiding van bevoegde leerkrachten. Sport zonder toezicht zou leiden tot overdrijving en tot verwaarlozing van school en toekomst.

De sportcritici hadden het vooral gemunt op voetbal, dat van alle Engelse sporten verreweg het meeste succes had en ook buiten de elite werd beoefend en bekeken. Als alternatief ontwikkelden zij sporten die wel voldeden aan hun moralistische, opvoedkundige visie. Een voorbeeld daarvan is korfbal, één van de weinige sporten met een Nederlandse herkomst. Korfbal werd in 1902 ontworpen door de onderwijzer Nico Broekhuysen. Hij verbood lichamenlijk contact, wat volgens Broekhuysen "vele ouders ongetwijfeld op prijs zullen stellen". Omdat deze sport voor scholen werd ontwikkeld, diende het voor de hele klas te beoefenen zijn. Dat vereiste een teamsport waaraan jongens en meisjes tegelijkertijd konden deelnemen. Om een gelijkwaardige uitgangspositie te bevorderen, werd hieraan de regel van de persoonlijke tegenstander toegevoegd. Volgens deze regel krijgt iedere speler een directe, persoonlijke tegenstander van gelijke sekse. Bovendien verbood Broekhuysen het lopen en stuiten met de bal. De bal diende direct afgespeeld te worden. Deze regel moest

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdruckt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

samenspel afdwingen en sterallures tegengaan. Het individualisme in de sport was de leerkrachten een doorn in het oog; degene die de sport beter beheerste moest niet in staat worden gesteld het spelverloop zo naar zich toe te trekken dat anderen werden buitengesloten. Om de veelzijdigheid te bevorderen en eenzijdige specialisatie tegen te gaan werd tenslotte het korfbalveld in drie vakken verdeeld. Spelers werd verboden tijdens het spel de vakgrenzen te overschrijden, maar zij zouden wel na iedere twee doelpunten van vak moeten wisselen. Zodoende werd de korfballer verplicht zich te bekwamen in alle facetten van het spel: aanvallen, doorgeven en onderscheppen, en verdedigen.

Het wekt geen verbazing dat de propaganda voor deze 'verantwoorde' sport in sterke mate door de nationale bonden voor lichamelijke opvoeding en gymnastiek werd gedragen. Het Nederlands Verbond voor Lichamelijke Opvoeding gaf van 1903 tot 1913 cursussen, in het bijzonder voor onderwijzend personeel op het platteland, waarin de korfbalsport een belangrijke plaats innam. Dit stimuleerde de verspreiding van deze sport buiten de westelijke steden. Door het hele land richtten ex-cursisten korfbalclubs op of stimuleerden anderen hiertoe.

Waar de beoefening van de Engelse sporten in het begin een exclusieve aangelegenheid van de elite was, richtten de propagandisten van gymnastiek en andere 'verantwoorde' sporten zich onmiddellijk op een breder publiek. Al vóór 1900 kende de Nederlandsche Gymnastiek Vereeniging speciale volksklassen, waarin jongens en meisjes uit de lagere sociale klassen gratis of tegen geringe vergoeding les kregen van verenigingsleden. Ook in de zwemsport bestonden dergelijke volksklassen. Ook de korfbalsport werd onder lagere sociale klassen gepropageerd. Het was vrijwel de enige teamsport die zij in georganiseerd wedstrijdverband konden beoefenen. Engelse teamsporten zoals hockey, cricket en rugby kenden door hun toelatingsregels, uitrustingsvoorschriften en tradities vrijwel onoverkomelijke sociale barrières. De Duitse en Amerikaanse teamsporten (handbal, volleybal en basketbal) hadden in die jaren in Nederland nog geen ingang gevonden. Alleen het voetbal had al onder lagere sociale klassen ingang gevonden.

Vorming versus prestatiestreven (1914-1940)

In de periode tussen de wereldoorlogen bleef de spanning tussen de oriëntaties op lichamelijke opvoeding en de wedstrijd sport voortdurend merkbaar. Terwijl de sportorganisaties de wedstrijd sport benadrukten, werd in het kader van de lichamelijke opvoeding de vormende waarde van sport boven wedstrijd- en prestatiegerichtheid gesteld.

Dat de pedagogische visie op sport een belangrijke plaats kreeg in de Nederlandse sportverhoudingen was mede te danken aan de steun die deze visie kreeg vanuit confessionele en socialistische sportorganisaties. Protestanten hadden grote bezwaren tegen sportbeoefening op zondag. Met katholieken en socialisten hadden zij bovendien gemeen dat hun leiders probeerden om het prestatiestreven te matigen. Het behalen van zo goed mogelijke prestaties achtten zij ondergeschikt aan de vormende waarde van sportbeoefening. Dat gold zeker ook voor de Nederlandse Arbeiderssportbond (NASB), die in 1926 door enkele bestuurders van het NVV werd opgericht. In zijn boek over de NASB citeert Hans Dona de oprichters in een brief aan de organisaties van de sociaal-democratische arbeidersbeweging: "Wij wensen een arbeiderssportbond die gegrondvest is, niet op recordverrichtingen, sensatie, individualisme zoals in de burgerlijke sportbeweging; doch wij wensen een beweging met zo groot mogelijke massasport" gericht op "veelzijdige lichaamsontwikkeling". In zowel de NASB als de confessionele sportorganisaties werd het accent gelegd op gymnastiek, terwijl ook zwemmen,

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdrukt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

voetbal en korfbal veel werden beoefend. Sporten die in deze tijd nog overwegend door mensen uit hogere sociale milieus werden beoefend, zoals tennis, golf, roeien, hockey en cricket, kwamen in deze organisaties daarentegen niet of nauwelijks voor.

De socioloog Ruud Stokvis heeft in één van de weinige studies naar de geschiedenis van de sport in Nederland erop gewezen dat het van een verzuiling van enige betekenis in de Nederlandse sport nooit is gekomen. In tegenstelling tot de organisaties op levensbeschouwelijke basis bij het onderwijs, jeugdwerk, maatschappelijk werk en de gezondheidszorg, hebben dergelijke organisaties in de sport altijd een minderheid gevormd ten opzichte van de algemene organisaties. Niettemin is het denken over sport door de verzuiling in de sport wel beïnvloed, doordat de confessionele en socialistische organisaties de pedagogische visie op sport ondersteunden. Dit had onder meer tot gevolg dat de topsport — en met name de beroepssport — in Nederland tot ver na de Tweede Wereldoorlog op kritische wijze is benaderd. Een ander gevolg is geweest dat de sport als schoolvak nooit ingang heeft gevonden. Het is altijd onderdeel geweest van 'lichamelijke opvoeding' of 'gymnastiek'.

Binnen de sportbonden werd de aandacht in het interbellum daarentegen sterker toegespitst op de wedstrijdsport, al bleef er ook in vrijwel alle bonden voortdurend een spanning bestaan tussen het streven naar spelverbreiding vanwege pedagogische en gezondheidsbevorderende motieven en het streven naar verhoging van het spelpeil. Een belangrijke stimulans om te streven naar betere prestaties ging uit van de Olympische Spelen. Aanvankelijk hadden deze Spelen nog niet de uitstraling van tegenwoordig. Typerend daarvoor is dat de eerste Nederlandse gouden medaillewinnaars, de roeiers François Brandt en Roelof Klein (goud in de categorie 'twee met stuurman' op de Spelen te Parijs in 1900), nooit hebben geweten dat zij Olympische kampioen zijn geweest. Zij meenden met een wereldkampioenschap van doen te hebben. Voor baron van Tuyll van Serooskerken lag dit geheel anders. Deze gefortuneerde man van adel, die veel geld en tijd in de sport investeerde, was persoonlijk bevriend met Pierre de Coubertin (de Fransman die de Olympische Spelen in 1896 nieuw leven had ingeblazen) en had al sinds 1898 zitting in het Internationaal Olympisch Comité. In zijn verhaal over de Olympische Spelen van 1928 vermeldt Paul Arnoldussen dat De Coubertin in 1911 aan Van Tuyll van Serooskerken liet merken dat er voor Nederland goede kansen waren om de Olympische Spelen te mogen organiseren. Om dat te realiseren, richtte baron van Tuyll in 1912 het Nederlandsch Olympisch Comité (NOC) op. Mede door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog duurde het langer dan hij verwachtte voor hij zijn grote succes boekte: de Spelen van 1928 werden aan Amsterdam toegewezen. Helaas zou baron Tuyll van Serooskerken deze Spelen zelf niet meer meemaken. Hij overleed in 1924. Voor verschillende sportbonden was de toewijzing van de Spelen reden om te reorganiseren, de wedstrijdsport sterker te benadrukken en de topsporters beter te faciliteren. In latere Spelen zou dat vaak opnieuw zo zijn.

Kenmerkend voor de spanning tussen de wedstrijdgeoriënteerde en pedagogisch georiënteerde visies op sport in Nederland was dat de Tweede Kamer financiële ondersteuning van de Nederlandse kandidatuur had afgewezen, waarop de georganiseerde Nederlandse sport in samenwerking met enige grote kranten zelf meer dan twee-en-een-half miljoen gulden aan giften, subsidies en garanties onder het Nederlandse volk binnenhaalde. De Spelen werden voor Nederland een groot succes. Wat het aantal gewonnen medailles betreft, waren het de meest succesvolle Spelen uit de geschiedenis. Enkele sporters groeiden uit tot ware volkshelden: de bokser Lambertus ('Bep') van Klaveren (goud in het vedergewicht-boksen) en de zwemster Marie ('Zus') Braun (wereldrecord en goud op de 100 meter rugslag; zilver op de 400 meter vrije slag).

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdruckt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

Bovendien droegen de Spelen bij aan de Nederlandse sportontwikkeling. Zo ging de hockeybond met het oog op de Spelen over op de internationale spelregels. Voordien hockeyde men in Nederland met een afwijkende bal, sticks en spelregels. Ook was de financiële balans positief en werd de organisatie in het buitenland positief gewaardeerd. Door deze positieve balans verbeterde de maatschappelijke waardering voor de (top)sport in Nederland. De algemene interesse voor topsportprestaties in het algemeen en de Olympische Spelen in het bijzonder groeide; het godsdienstige verzet tegen de sport zwakte af.

Vooraf de publieke belangstelling voor het Olympische voetbaltoernooi was enorm. In deze knock-out competitie lootte Prins Hendrik Nederland ongelukkigerwijze aan het toenmaals sterkste voetballand, Uruguay. Met een 2-0 nederlaag vloog Nederland direct uit het toernooi, maar de publieke belangstelling voor dit duel en voor de overige duels (zonder Nederland) gaven aan dat voetbal definitief de meest geliefde sport was geworden. Deze doorbraak van de voetbalsport was na 1914 om twee redenen versneld.

Ten eerste profiteerde voetbal van de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het vinden van een geschikt tijdverdrijf voor de gemobiliseerde soldaten was één van de grote problemen van de Nederlandse militaire autoriteiten. De oplossing hiervoor werd onder meer gevonden in de bevordering van verschillende takken van sport. Voetbal werd onder de soldaten de populairste sport. Zij hadden tijd te over om deze sport te beoefenen, deels met miliciens die nooit eerder hadden gevoetbald, deels met collegae soldaten die met deze sport al ervaring hadden. Ook organiseerden de militaire autoriteiten wedstrijden tussen soldaten en de plaatselijke bevolking in de garnizoensplaatsen. Dit bracht een groot aantal mensen voor het eerst met de moderne sport in het algemeen en voetbal in het bijzonder in aanraking. Na de oorlog schoten de ledentallen van de voetbalverenigingen omhoog. Vooral op het platteland begon voetbal aan haar zegetocht, zoals valt te lezen in een oude, maar nog altijd onovertroffen studie van Cees Miermans naar de ontwikkeling van voetbal in Nederland. Om de sportbeoefening meer mogelijk te maken, nam de Nederlandse overheid nog tijdens de Eerste Wereldoorlog het besluit om tot een maximum van 40% bij te dragen in de aanleg van gemeentelijke sportvelden. Daardoor konden na de oorlog vele voetbalvelden worden aangelegd. Terwijl hieraan in 1919 nog een groot tekort was, gaf het NOC in 1937 te kennen dat het aantal velden voldoende was.

Ten tweede steeg het reële inkomen van arbeiders en nam het aantal mogelijkheden om sporten te beoefenen toe. In 1919 werd de achturige arbeidsdag voor de meeste arbeiders ingevoerd en raakte in de meeste steden de vrije zaterdag ingeburgerd. De sporten die voor arbeiders het meest toegankelijk waren, profiteerden hiervan het meest. Dit gold met name voor korfbal, gymnastiek en voetbal.

De sociale daling die deze sporten hierdoor doormaakten, leidde bij voetbal en korfbal tot gelijksoortige reacties. Ten eerste werd de speelwijze van voorheen verheerlijkt. De veronderstelde spelverruwing kregen de nieuwkomers in de schoenen geschoven. Ten tweede verlegden degenen die zich boven de arbeidersstand verheven voelden, hun belangstelling naar andere, meer prestigieuze sporten. Naarmate het aantal korfbalclubs toenam dat was voortgekomen uit het speeltuinwerk in de Amsterdamse arbeiderswijken, nam het aantal clubs af dat was opgericht door leerlingen van de hoofdstedelijke HBS'en en gymnasia. De voetbalsport kende ook een dergelijke 'distinctieve uittocht'. Voetballen deed men in hogere kringen alleen nog op zeer jeugdige leeftijd. Werd men ouder, dan ging men over op tennis, hockey en aanvankelijk ook cricket.

Cricket maakte tussen 1924 en 1929 een bloeiperiode door. In die vijf jaar verdubbelde het aantal bij de cricketbond aangesloten elftallen. Een veel grotere groei liet de hockeysport zien. Tussen 1925 en 1938 verviervoudigde het aantal herenhockeyclubs. Vaders die vroeger

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdrukt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

een grote liefde voor de voetbalsport hadden, simuleerden hun zoons om te gaan hockeyen. Maar wat nog veel meer in het oog sprong: ook hun dochters gingen in groten getale hockeyen. In 1932 waren er ongeveer 1.550 speelsters aangesloten bij de Nederlandse Dames Hockey Bond, in 1941 6.400. Hockey werd in hogere sociale klassen gezien als een 'keurig' alternatief voor voetbal. Naar het voorbeeld van Engeland gold het bovendien als een geschikte vrouwensport. Dat was bijzonder omdat *jonge* vrouwen tot dan toe vrijwel uitsluitend betrokken waren bij de zogenaamde 'verantwoorde' sporten die onder toezicht van onderwijskrachten werden beoefend, zoals gymnastiek, zwemmen en korfbal. Van de Engelse sporten werden tennis en in mindere mate roeien en golf wel door vrouwen beoefend, maar vrijwel uitsluitend op volwassen leeftijd en in aangepaste kleding. Aanzetten tot vrouwenvoetbal waren er wel geweest, maar die waren door de voetbalbond direct in de kiem gesmoord. Hockey was wat dat betreft een uitzondering en dat gaf deze sport een voorsprong in populariteit op andere elitesporten. Bij het aanbreken van de Tweede Wereldoorlog was het de achtste sport van Nederland. Van de elitesporten nam alleen tennis een hogere plaats op de populariteitsrangorde in. Na de voetbalbond (met 149.900 leden) en de gymnastiekbond (57.700) had de tennisbond in 1940 de meeste leden (35.600). Net als bij hockey het geval was, bevonden zich hieronder ook veel vrouwen. Tennis had daarenboven nog op hockey voor dat deze sport tot op hogere leeftijd werd beoefend.

Terwijl sommige mannen uit de hogere klassen stopten met voetbal en overgingen op cricket, hockey of tennis, probeerden anderen het voetbal voor de betere standen te behouden. Zij richtten in 1922 de Nederlandsche Corinthians op. Deze naam was ontleend aan een Engelse club van voormalige leerlingen van de elitescholen die het als amateurs nog lange tijd hadden volgehouden tegen de professionele volksclubs. De Nederlandsche Corinthians stelden zich tot doel: "Het hooghouden van de amateurbeginselen bij de beoefening der voetbalsport onder de meer beschaafde kringen die zich steeds meer aan de actieve deelname onttrekken." Dat wilde deze club onder meer bereiken door een strengere controle op het amateurisme en uitbreiding van de bevoegdheid tot royementen. Zij hadden weinig succes. Het effect dat van hen uitging was eerder polariserend. Op arbeidersvoetbalverenigingen werkte de naam Corinthians als een rode lap op een stier. In 1940 schreef de voormalige voorzitter van de Nederlandse Voetbal Bond, ir. Krips, hierover: "Het denkbeeld, het spel in gegoede standen weer tot ontwikkeling te brengen, was sympathiek. Echter de wijze, waarop men te werk ging, gaf meer blijk van standsressentiment dan van bekwaamheid tot opbouw. Gevoelens, die de rede overheersten, wekten bij de volksclubs even ongemotiveerde tegengevoelens."

Diffusie en differentiatie (1945-heden)

Wat de sportgeschiedenis betreft, zorgde de Tweede Wereldoorlog niet voor een radicale breuk. Veel meer geldt, zoals de historicus Hans Blom in het algemeen over de Nederlandse geschiedenis heeft opgemerkt, dat de sportontwikkelingen in de eerste vijftien jaar na de oorlog een grote continuïteit vertoont met de sportgeschiedenis in de jaren dertig.

Natuurlijk legde de oorlog ook de kiem voor een aantal nieuwe ontwikkelingen. In de eerste plaats veranderden door de Tweede Wereldoorlog de politiek-militaire en economische verhoudingen. Indirect had deze verandering gevolgen voor de Nederlandse sportgeschiedenis. Waar deze vóór 1940 in sterke mate was bepaald door een combinatie van Engelse, Duitse en inheemse invloeden, kreeg de Nederlandse sport na 1945 uiteenlopende andere internationale stimulansen. Direct na de oorlog was de Amerikaanse invloed al

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdrukt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

zichtbaar in de oprichting van Nederlandse bonden voor basketbal en volleybal, twee sporten die eind negentiende eeuw in de Verenigde Staten waren ontwikkeld.

Een tweede ontwikkeling die direct na de Tweede Wereldoorlog inzette, was de grotere betrokkenheid van de overheid bij de sport. De overheidsuitgaven aan sport stegen direct na de oorlog sneller dan de uitgaven voor andere activiteiten op het gebied van cultuur en recreatie. Dat hing samen met de groei van het aantal sportbeoefenaren en de daardoor toenemende behoefte aan nieuwe sportaccommodaties, in het bijzonder dure sporthallen ten behoeve van de in populariteit stijgende zalsporten basketbal, volleybal, handbal en badminton. De bezorgdheid over de jeugd was een belangrijk motief voor de toename van de overheidsuitgaven voor sport. In politieke en ambtelijke kring raakte men sterker overtuigd van het belang van de sport. Sportverenigingen konden een derde milieu bieden, naast gezin, school en kerk, om de tot probleem verheven 'asphaltjeugd' op pedagogisch verantwoorde wijze op te vangen. De pedagogische visie op sport had nog weinig aan kracht verloren en dat was ook te merken aan de opstelling van de KVP en de PvdA, die volgens een aantal rapporten van eind jaren vijftig de sport steunden als vormingsmiddel, maar waarschuwden voor de gevaren van professionalisering, prestatiezucht en opzweping van het publiek.

Voor beide nieuwe na-oorlogse ontwikkelingen geldt echter dat zij pas na de jaren vijftig tot fundamentele veranderingen in de Nederlandse sport leidden. De grootste Amerikaanse impact op sportgebied werd zichtbaar in de jaren zeventig en tachtig, met de komst van tal van nieuwe sporten en sportvormen, zoals joggen, surfen, aerobics, skateboarden en mountainbiken, en nieuwe sportoriëntaties, zoals de fitness-cultuur. En wat de overheidsbemoediging op sportgebied betreft, kan pas na 1960 van een verzelfstandiging van het beleid ten opzichte van de sportorganisaties worden gesproken. Toen werd sport onderdeel van het welzijnsbeleid van de overheid en sterker in verband gebracht met de vrijetijdsproblematiek. In dit beleid werd het accent gelegd op sportieve recreatie, waarvoor de overheid met name buiten verenigingsverband mogelijkheden wilde scheppen.

De toenemende betrokkenheid van de overheid na de oorlog leidde tot de oprichting van allerlei ambtelijke instanties en sportafdelingen op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau. Om hun beleid met de particuliere sportorganisaties te bespreken, werden bovendien diverse overlegorganen in het leven geroepen. De particuliere sportorganisaties zagen deze ontwikkeling met gemengde gevoelens aan. Enerzijds was het in hun belang dat zij voor het sportbeleid in toenemende mate een beroep konden doen op de overheid. Anderzijds zagen zij in de vervlechting van overheidsinstanties en particuliere sportorganisaties een bedreiging voor de autonomie van de laatsten. Zo werd de Nederlandse Sport Federatie (NSF) in 1959 opgericht met steun van de overheid. De NSF was bedoeld als overkoepelend orgaan van de verschillende sportbonden en als gesprekspartner van de overheid namens de georganiseerde sport. In de praktijk raakten NSF en overheid evenwel vaak in een concurrentieslag verwickeld om het initiatief in het sportbeleid. Meestal ging het daarbij om de vraag wat de plaats van de op prestatie gerichte sport moest zijn in het beleid. Veel meer dan de georganiseerde sport (NOC en NSF) lief was, legde de overheid het accent op de recreatieve sport. Zo werd er voor de topsport tot eind jaren tachtig geen afzonderlijk overheidsbeleid ontwikkeld.

Sterk stijgende lonen en een toename van de vrije tijd vergrootten in de jaren vijftig en zestig de vraag naar voorzieningen voor sport en recreatie. Als onderdeel van de algemene uitbreiding van de welzijnszorg speelde de overheid op deze vraag in door het financieren van sportaccommodaties en het aanleggen van parken en andere gelegenheden voor openluchtrecreatie. Zodoende wilde de overheid de lichaamsbeweging onder de bevolking stimuleren, onder meer om de onrustbarende stijging van het aantal hart- en vaatziekten een

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdrukt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

halt toe te roepen. Het motto werd 'trim u fit', een variant op de Europese slogan 'sport for all'.

De groeiende mogelijkheden en behoeften aan sportieve recreatie leidden tot een sterke groei van het aantal ongeorganiseerde sportbeoefenaars. Tegelijkertijd nam ook het aantal georganiseerde sporters enorm toe, tussen 1956 en 1980 van 1,1 miljoen tot 3,8 miljoen (een stijging met 245%, terwijl het bevolkingsaantal in dezelfde periode met 29% toenam). In de jaren tachtig is het aantal georganiseerde sportbeoefenaars net iets boven het vier miljoen gestagneerd. Die stagnatie leidde er onder meer toe dat het accent niet meer vanzelfsprekend op een toename van de sportparticipatie werd gelegd, maar dat de aandacht meer werd gericht op de kwaliteit en veiligheid van de sportbeoefening. Behalve op de positieve kanten van sportbeoefening werd er meer gewezen op de gevaren die met de sport verbonden kunnen zijn, zoals spelverruwing, sportblessures en voetbalvandalisme.

De sport onderging niet alleen een sterke groei; zij werd ook heterogener en gedifferentieerder. De groei in de sportparticipatie in de jaren zestig en zeventig deed zich in alle rangen en standen voor, evenals onder vrouwen en gehandicapten. Bovendien begon men al op jongere leeftijd te sporten en ging men er langer mee door. Geen wonder dat ook de betekenissen die mensen aan sport gingen toekennen gevarieerder werden. Lichaamsvorming, avontuur, spanning en show zijn enkele doelstellingen van sportbeoefening die in de loop der tijd belangrijker zijn geworden en die naast competitie, recreatie, sociale contacten, inspanning en ontspanning zijn komen te staan. Tegenwoordig bestaat de Nederlandse sport uit een bont geheel aan verschijningsvormen, waarvoor recreatie én prestatiegerichtheid, maar ook talrijke andere motieven, naast elkaar voorkomen. Waar de sportwereld ophoudt en bedrijfsleven, recreatie, toerisme, show, lichaamsverzorging of revalidatie begint, is minder gemakkelijk vast te stellen dan voorheen.

Ook in de populariteitsverhoudingen tussen sporten traden in de laatste decennia aanzienlijke verschuivingen op. Allereerst kwamen de Amerikaanse sporten, honkbal, softbal, volleybal en basketbal naar voren. Vlak vóór de oorlog werden deze sporten, en met name honkbal, slechts beoefend door hooguit een paar duizend man. In de jaren tachtig daarentegen was de Nederlandse Volleybalbond de op drie na grootste sportbond van Nederland en hadden de Nederlandse Basketballbond en de Nederlandse Base- en Softball Bond een plaats bij de eerste twintig veroverd. Een belangrijke oorzaak van deze groei was hun opname in het programma voor lichamelijke opvoeding op de scholen. Basketbal en volleybal hadden net als gymnastiek, handbal en korfbal een opvoedkundige achtergrond en bleken uitermate geschikte (moderne en Amerikaanse) alternatieven voor de saaie, ordelijke oefeningen waaruit de gymnastieklessen lange tijd bestonden.

In de tweede plaats kwamen er talrijke Oosterse vechtsporten op, zoals judo, karate en kempo. Nederland was er, wellicht vanwege haar sterke internationale economische oriëntatie, snel bij om deze nieuwe sporten over te nemen. Dat stelde verschillende Nederlandse vechtsporters in staat om Europese titels en Wereldkampioenschappen te behalen. De judoka Anton Geesink wist in 1964 zelfs op de Olympische Spelen te Tokio de onverslaanbaar geachte Japanners te weerstaan en goud te winnen. De meeste vechtsporten werden aanvankelijk niet binnen sportverenigingen beoefend, maar — in navolging van Japan — in sportscholen. Deze sportscholen zijn commerciële instellingen die uit concurrentieoverwegingen hun sportaanbod steeds hebben bijgesteld en gemoderniseerd. Niet alleen introduceerden zij steeds weer nieuwe vechtsportvarianten, zoals muay thai, kickboksen, taekwondo, pentjak silat en aikido, ook stortten zij zich op de uit de Verenigde Staten overgewaaid fitnesscultuur, door het aanbieden van jazzballet, aerobics, callenetics, conditietrainingen, sport-afslankcursussen en zo meer.

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdrukt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

Ondanks het grotere aanbod van sporten bleef voetbal de populairste sport. Met bijna één miljoen leden is de KNVB nog altijd één van de grootste verenigingen van Nederland, in omvang vergelijkbaar met bijvoorbeeld de FNV. Hoewel de KNVB daarmee nu drie keer zo groot is als in 1954, bleef de groei van voetbal achter bij de algemene groei van het aantal georganiseerde sporters. Daar stond de opkomst van tennis tegenover. De Koninklijke Nederlandse Lawn Tennis Bond zag haar ledental sinds 1954 liefst 22 keer groter worden. Terwijl er in 1954 op iedere 100 voetballers 10 tennissers waren, zijn dat er nu 75.

Deze groei van de tennissport maakt deel uit van een bredere ontwikkeling. Sporten die worden geassocieerd met hogere sociale milieus hebben aan aantrekkingskracht gewonnen. Vooral in de tweede helft van de jaren zeventig steeg het aantal beoefenaars van badminton, hockey, skiën, squash en tennis sterk. De groei van skiën en squash zette door in de jaren tachtig. Toen nam ook de populariteit van alpinisme, bridge en golf opzienbarend toe. Gepercenteerd op het totaal aantal georganiseerde sporters nam het ledental van deze acht sporten toe van 8% in 1963 tot 29% in 1990. Tegelijkertijd boetten sporten die met lagere milieus in verband gebracht worden relatief aan populariteit in. De gymnastiek-, handbal-, schaats-, voetbal- en zwembond groeiden in de jaren zeventig minder hard dan de gemiddelde groei van de sportbonden. Daarna trad zelfs een absolute daling van hun ledental op. Ten opzichte van het totaal aantal georganiseerde sporters liep hun gezamenlijke ledental terug van 68% in 1963 naar 41% in 1990.

Een aantal maatschappelijke veranderingen lag hieraan ten grondslag. In de eerste plaats nam het algemene opleidings- en welvaartsniveau sterk toe. De omvang van de arbeidersklasse nam af. Daartegenover stond een groei van de middenklasse. Dit had tot gevolg dat de rekruteringsgroep van de sporten met een hoge sociale status groeide. Veel kinderen uit sociaal lagere milieus bereikten een hogere sociale positie dan hun ouders. Sporten met een lage sociale status verruilden zij voor sporten met meer aanzien. In de tweede plaats namen de inkomens- en gedragsverschillen tussen de hoge en lage sociale klassen af, waardoor leden uit lagere sociale milieus gemakkelijker gedragsvormen uit hogere sociale kringen overnamen. Ook de politiemanager, verpleegster en boekhouder begaven zich op de tennisbaan. Voor tennis hoefde niet eens de drempel van een verenigingslidmaatschap en eventuele ballotage genomen te worden. In de commerciële tennishal konden zij zo terecht.

De popularisering verlaagde de sociale status van tennis. Dat had tot gevolg dat mensen uit hogere milieus zich gingen oriënteren op andere sporten. Golf en squash profiteerden hiervan. Toen de groei van het aantal tennissers in het begin van de jaren tachtig afzwakte, begon golf opzienbarend te groeien. In 1956 telden de Nederlandse golfclubs 3.300 leden, slechts enige honderden meer dan in 1931. In 1980 was het ledental weliswaar opgeschroefd tot iets meer dan 10.000, maar daarmee bleef golf tot de kleinere sporten van Nederland behoren. Daarna groeide golf harder dan iedere andere sport. In vijftien jaar verzeenvooudigde het ledental zich tot bijna 70.000 in 1995.

Deze groei hing niet alleen samen met de aantrekkingskracht die uitging van de sociale status van deze sport, maar tevens met de vergrijzing. Een kleine minderheid van de golfers is jonger dan 24 jaar, ongeveer de helft is ouder dan 40 jaar. Vanwege de aantrekkelijkheid van deze sport voor beoefening op hogere leeftijd profiteerde golf sterker dan de meeste andere sporten van de toenemende sportbeoefening onder ouderen. Maar kenmerkend voor de huidige groei van golf is ook een lichte verbreding naar leeftijd en sociale klasse. Ook jongeren en mensen uit wat lagere milieus voelen zich aangetrokken tot deze sport; allereerst in westelijke gebieden en de stedelijke agglomeraties. Ook vrouwen hebben hun achterstand ingelopen. Was in 1963 nog slechts 22% van de golfers een vrouw, nu is dat 43%.

De commerciële uitbating van de groeiende belangstelling voor onder meer golf, squash

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdruckt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

en tennis, hebben het elitaire gehalte van deze sporten gereduceerd. Diverse standsonderscheidende gedragsvoorschriften en gewoonten zijn verdwenen. Op de tennisbaan verschijnen de spelers allang niet meer in het wit. Tennis wordt nu ook gespeeld in gekleurde shirts, voetbalbroekjes zonder plooi en broekzakken, en op zalschoenen. De beoefening is niet meer beperkt tot de gravelbanen van tamelijk besloten clubs waarin men elkaar kent, niet alleen van het tennis, maar ook van het zakenleven en de bestuursfuncties. Veel tennisclubs zijn groter, gedifferentieerder en anoniemer geworden. De sport wordt beoefend op straat, in sporthallen en op betonbanen. De toptennissers maken bovendien deel uit van een sterk gecommmercialiseerd circuit van professionals. Hiervoor is een massaal publiek ontstaan, dat tijdens interlands niet nalaat om zich in het oranje te hullen en het 'olé, olé' aan te vangen.

Een commercieel circuit van profwedstrijden in verschillende landen over de hele wereld ontwikkelde zich ook in bijvoorbeeld golf en wielrennen. De kiem hiervan ligt voor deze sporten in de negentiende eeuw. Voor de meeste sporten is de professionalisering en commercialisering echter betrekkelijk nieuw. Deze processen werden gestimuleerd door de komst van de televisie en de internationalisering van het bedrijfsleven.

De televisiebeelden van Nederlandse prestaties tijdens grote wedstrijden en kampioenschappen maakten op een omvangrijk publiek grote indruk. Sommige topsporters groeiden daardoor uit tot nationale helden, zoals de schaatsers Ard Schenk en Yvonne van Gennip met drie keer goud in respectievelijk 1972 en 1988, de wielrenners Gerrie Knetemann en Joop Zoetemelk met zeges op wereldkampioenschappen en in de Ronde van Frankrijk, Marco van Basten en Ruud Gullit als dragers van het nationaal voetbalelftal dat in Duitsland Europees kampioen werd, en atlete Ellen van Langen met goud op de 800 meter tijdens de Olympische Spelen van 1992.

Lange tijd stoten aanzetten tot professionalisering op een heftig verzet van de meeste sportorganisaties. Eerder kwam al ter sprake dat de voetbalbond rond 1910 met het vraagstuk van de professionalisering was geconfronteerd. Haar verzet tegen de invoering van het professionalisme leidde in 1954 tot de oprichting van de onafhankelijke Nederlandse Beroepsvoetbal Bond. Deze organisatie vormde zo'n grote bedreiging voor zowel de topamateurclubs als voor het monopolie van de KNVB op voetbalgebied, dat de KNVB overstag ging. Het betaald voetbal werd als middel tot spelpeilverbetering toegelaten. De jurist Heiko van Staveren heeft er evenwel op gewezen dat dit slechts gebeurde onder de conditie dat het volledig dienstbaar moest zijn aan het amateurvoetbal. Dit had tot gevolg dat het betaalde voetbal in semi-professionele vorm startte, dat de clubs werden verplicht om over een amateurafdeling te beschikken en dat er in de structuur van de KNVB niets veranderde. Het betaalde voetbal bleef onder de verantwoordelijkheid staan van een bestuur dat de sterkste banden met het amateurvoetbal had. Halverwege de jaren zestig wist het betaalde voetbal echter een grotere zelfstandigheid te krijgen. Dit ging gepaard met een verandering in de opvatting over het doel en de functie van het betaalde voetbal. De visie die op de voorgrond kwam te staan, was dat het betaalde voetbal in dienst moest staan van de passieve recreatie. In het verlengde hiervan werd de beoefening van voetbal op topniveau steeds meer gezien als een vorm van arbeid in een vermaakindustrie. Op termijn leidden deze veranderingen zowel tot een wijzigingen in de structuur van de KNVB als tot een spectaculaire prestatieverbetering van het Nederlands voetbal. In de loop van de jaren zestig drongen Nederlandse voetbalclubs steeds verder door in de Europese bekercompetities. In 1970 veroverde Feyenoord als eerste Nederlandse club de belangrijkste Europese beker. Een jaar erop werd deze Rotterdamse club wereldkampioen. Daarna was het de beurt aan de Amsterdamse rivaal Ajax. Onder leiding van Johan Cruyff werd de Europa Cup 1 drie maal achtereen gewonnen. Sindsdien zijn de resultaten wisselend geweest, maar bleef Nederland altijd tot de wereldtop behoren, met nog

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdruckt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

een aantal keren winst in de Europese bekertoernooien en (voor landenteams) tweede plaatsen op de Wereldkampioenschappen van 1974 en 1978 en een Europees Kampioenschap in 1988.

Op schaatsgebied was er sprake van een omgekeerde ontwikkeling: internationale successen waren voor de topschaatsers reden om het schaatsen te professionaliseren. Door de successen van Kees Verkerk en Ard Schenk, met tussen 1964 en 1975 vier Europese titels, vijf Wereldkampioenschappen en vier gouden en vier zilveren Olympische medailles, was de publieke belangstelling voor het schaatsen sterk toegenomen. Met andere internationale topschaatsers besloten zij zich als beroepsschaatsers te organiseren. De amateurschaatsbonden traden hier evenwel effectief tegen op door enerzijds de ijsbanen te boycotten die beroepsschaatsers toelieten en anderzijds de amateurbepalingen dusdanig te verruimen dat lang niet alle topschaatsers voordeel hadden bij een overgang naar de professionals. Het kleine groepje beroepsschaatsers kreeg weinig steun en moest deze poging om het schaatsen te professionaliseren al snel opgeven.

De invloed van wat Ruud Stokvis 'het amateurbolwerk' heeft genoemd, is de laatste decennia afgebrokkeld. Zolang er met de sport nog weinig geld kon worden verdiend, behielden de amateursportorganisaties vrij gemakkelijk een monopolie op het organiseren van sportwedstrijden. Maar nu de sport, mede door de opkomst van de televisie, een lucratieve aangelegenheid is geworden, zijn ook ondernemers zich met de organisatie van sportwedstrijden gaan bezighouden, zoals bij tennis en atletiek. De steeds hoger wordende eisen die zijn verbonden aan het organiseren van grote kampioenschappen maakten bovendien dat ook de amateursportorganisaties in toenemende mate een beroep moesten doen op de overheid, ondernemingen en televisiemaatschappijen. Die ontwikkeling ondermijnde de amateurbepalingen verder. Daar kwam nog bij dat een van de belangrijkste verdedigingslijnen van de amateur-ideologie doorbroken werd met het uiteenvallen van het Oostblok. Door het staatsamateurisme in de voormalige Oostbloklanden konden sporters uit die landen lange tijd zich fulltime op de beoefening van een sport toeleggen zonder de formele amateurbepalingen te schenden. In sommige westerse landen werden daarop andersoortige constructies ontwikkeld die topsporters ruimte boden zich beroepsmatig met hun sport bezig te houden en tegelijkertijd als amateur erkend te blijven. In andere westerse landen, waaronder Nederland, creëerden overheid en sportorganisaties echter slechts op beperkte schaal ruimte om te kunnen concurreren met deze 'beroepsamateurs'. De angst dat professionalisering het westen een voorsprong zou geven op sportgebied, was een belangrijke reden voor de Oostbloklanden om professionalisering en commercialisering tegen te gaan. Dit betrof met name de sporten die deel uitmaken van het sporttoernooi waaraan het hoogste prestige is te ontleen, de Olympische Spelen. Toen het Oostblok als politieke machtsfactor wegviel, nam de weerstand tegen het professionalisme op de Olympische Spelen af: de mogelijkheden voor atleten, volleyballers, voetballers en andere sporters om met hun topsport geld te verdienen werden verruimd; in tennis en basketbal werden ook sportmiljonairs tot de Spelen toegelaten. Voor de Nederlandse sport hebben deze ontwikkelingen er mede toe bijgedragen dat de traditionele weerstanden tegen professionalisering en prestatiestreven in de sport zijn afgenomen. Die afgenomen weerstand is zelf weer uiting van de grotere maatschappelijke waardering die sport in Nederland tegenwoordig ten deel valt in vergelijking met eerdere periodes.

Bottenburg, Maarten van (1995). 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport', in: Henk Schmal (e.a.), *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, Utrecht: TELEAC/TROS, pp. 152-173.
[Herdruckt in: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (eds.) (2000). *In het spoor van de sport*, Haarlem: Arcadia, pp. 221-246.]

Belangrijkste gebruikte publicaties

Arnoldussen, Paul (1994). *Amsterdam 1928. Het verhaal van de IXe Olympiade*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Bottenburg, Maarten van (1994). *Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam: Bert Bakker.

Crum, Bart (1992). *Over de versporting van de samenleving. Reflecties over bewegingsculturele ontwikkelingen met het oog op het sportbeleid*. Haarlem: De Vrieseborch.

Dona, Hans (1981). *Sport en socialisme. De geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond, 1926-1941*. Amsterdam: Van Gennep.

Miermans, Cees (1955). *Voetbal in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Staveren, Heiko (1992). *Het voetbalcontract. Op de grens van sportregel en rechtsregel*. Deventer: Kluwer.

Swijtink, André (1992). *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Haarlem: De Vrieseborch.

Stokvis, Ruud (1979). *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Stokvis, Ruud (1989). *De sportwereld. Een sociologische inleiding*. Alphen a.d Rijn/Brussel: Samson.